

Háskóli Íslands
Hugvísindasvið
Almenn bókmenntafræði

„Maður er svo öryggislaus...“
- verk Svövu Jakobsdóttur í femínísku, heimspekilegu og félagsfræðilegu samhengi

Ritgerð til BA-prófs í almennri bókmenntafræði

Sigríður Kristjana Ingimarsdóttir

Kt.: 120993 2249

Leiðbeinandi: Ásdís Guðrún Sigmundsdóttir

Maí 2017

Ágrip	3
1 Inngangur	4
2 Að leika kyn sitt eins og hlutverk.....	5
3 Sitthvað um skáldskap og fleira.....	7
3.1 Hversdagsleikinn	9
4 Sambönd og samskipti.....	14
4.1 Habitus	16
4.2 Samskipti.....	18
4.3 Eiginmaður til sýnis.....	20
5 Speglanir og fullvissa.....	21
6 Orðræðan, framandgerving, eyður: Hið ókennilega.	24
7 Lokaorð.....	26
Heimildir	28

Ágrip

Þessi ritgerð er bókmenntaleg greining á nokkrum verkum eftir Svövu Jakobsdóttur. Femínísk fræði, ásamt kenningum úr m.a. heimspeki og félagsfræði, verða notuð til að greina verkin. Hugmyndum um hversdagsleikann og félagshegðun er velt upp og því verða hugmyndir Foucault um hið sjálfsmeðvitaða eftirlitssamfélag, einnig þekkt sem „alsjáin“, í fyrirrúmi þegar félagsþrýstingur er kannaður. Leitast verður eftir því að kanna hvernig samfélagslegur þrýstingur bælir niður persónur og vegna áhrifa „alsjáinnar“ finnst þeim þrengt að sér og þær neyddar til að fylgja samfélagslegum stöðlum um hvernig þær eigi að haga sér. Það veldur þeim talsverðum óþægindum í daglegu lífi. Vegna þess hve samdauna fólk er orðið hversdagslegum staðalímyndum eru þær því dregnar fram í textanum og framandgerðar til þess að fá nýtt sjónarhorn á hversdagsleikann. Hér verður kannað hversu mikil áhrif samfélagslegir staðlar hafa á persónur í skáldverkum Svövu og athugað hvernig það birtist í skáldskapnum.

1 Inngangur

Verk Svövu Jakobsdóttur hafa notið athygli í gegnum tíðina en ekki eins mikillar og ætla mætti. Helsta einkenni verka hennar eru frásagnir af íslenskum hversdagsleika og vegna þess einkennis hafa eflaust einhver þeirra fengið margan til að klóra sér í kollinum yfir merkingu þeirra. Sem dæmi má rifja upp túlkun Njarðar P Njarðvík¹ á *Leigjandanum* þar sem verkið er tengt við setu Bandaríkjahers á Íslandi um og eftir tíð seinni heimsstyrjaldarinnar. Þeirri túlkun verður þó ekki gefinn mikill gaumur hér á eftir heldur öllu fremur verður litið til þess hvernig Svava fjallar um tíðaranda samtíma síns og skoðað hvernig hún vinnur með staðalmyndir kynjanna til þess að skoða hversdaginn. Þó svo að túlkun Njarðar sé áhugaverð er einvörðungu minnst á hana hér til að styðja við þá staðreynd að túlkanir á verkum Svövu séu gríðarlega margar og fjölbreyttar.

Svava Jakobsdóttir var höfundur sem ég tel að hafi fjallað um hversdagsleikann á einstakan hátt, hann er dreginn fram með framandgervingu og lesendur öðlast nýtt sjónarhorn. Svava skrifar af kvenlegu innsæi í hugmyndaheim samtíma-kvenna hennar og beinir athyglinni að félagslegum staðalmyndum.

Þessi ritgerð er bókmenntaleg greining á verkum Svövu. Femínísk fræði verða notuð til þess að átta okkur á því hvort og hvernig samfélagslegur þrýstingur hefur áhrif á hegðun persónanna. Eins verða hugmyndir Michael Foucault um „alsæisvaldið“ sem hann fjallar um í *Discipline and Punish*² notaðar til þess að kanna hvernig sjálfsmeðvitað eftirlit heldur fólki föstu innan þeirra staðalmynda sem samfélagið hefur skapað³. Eins mun ég notast við hugmyndir Judith Butler um hlutverk kynjanna og hvernig fólk leikur kynhlutverk sín. Af þessum orsökum þykir mér einnig mikilvægt að líta til þess hvernig heimspekingurinn Plato og félagsfræðingurinn Pierre Bourdieu líta til þess hvernig maðurinn upplifir umhverfi sitt og hvort hegðun hans sé undir áhrifum umhverfisins. Þessi fræði mun ég nota til þess að komast að því hversu fast hald samfélagslegir staðlar hafa á þegnum sínum og skoða hvernig það birtist í

¹ Njörður P. Njarðvík, *Undir verndarvæng*, 117-127.

² Hér eftir verður vísað til verksins sem *Aga og refsingar*.

³ Foucault, *Dicipline and Punish*, 177-184.

skáldskap um hversdagsleikann.

Þau verk sem skoðuð verða eru; *12 konur* (1965), *Veizla undir grjóttvegg* (1967) og *Leigjandinn* (1969). Fyrri verkin tvö eru smásagnasöfn en *Leigjandinn* er ein af tveimur skáldsögum Svövu. Mest verður litið til þess skáldverks sem og smásagna úr *Veizlu undir grjóttvegg*, þó ekki allra.

2 Að leika kyn sitt eins og hlutverk

Judith Butler bendir á í inngangi að verki sínu *Gender Trouble* að femínísku fræðin hafi alla tíð gengið út frá því að til væru ákveðnir kvenlegir eiginleikar sem gerðu konur að konum. Það má skilja Butler þannig að konur séu mun fremur gerðar að viðfangsefni heldur en virkir þátttakendur. Það byggist á því að karlar sem reyna að fjalla um konur frá kynjafræðilegu sjónarmiði eru einvörðungu færir um að horfa á konur og þar af leiðandi hlutgera þær. Þess vegna eru þær viðfang en ekki virkir þátttakendur.

Butler segir í *Gender Trouble* „In other words, the qualifications of being a subject must first be met before representation can be extended“⁴. Vegna þess að Svava er kona er hún fær um að horfa á aðrar konur frá kynjafræðilegu sjónarmiði því hún skilur heim kvenna. Í stað þess að vera viðfangsefni í verkum Svövu eru konurnar áhrifavaldar; sá aðili innan söguheimsins sem hefur öll áhrif á framvindu þráðarins. Þessi punktur verður notaður sem akkeri í þessari bókmenntalegu túlkun á verkum Svövu. Butler túlkaði orð Simone de Beauvoir í verkinu *The Second Sex* svo að karlmönnum sé ófært að fjalla um konur vegna þess að þeir séu bæði dæmandi og „party to the case“⁵. Í kjölfar þess má því draga þá ályktun að konur geti ekki heldur fjallað um karlmenn en svo er ekki. Elaine Showalter fjallar um fræðimanninn Edwin Ardener í grein sinni *Femínísk gagnrýni í auðninni*. Þar fjallar hún um „hringi Ardener“ en þeir lýsa tveimur samfélagshópum; annar er ráðandi (karla), hinn er þaggaður (konur). Hringirnir skarast og er stórt svæði hins þaggaða hóps innan hins ráðandi hóps. Þeir hlutar

⁴ Butler, *Gender Trouble*, 1-2.

⁵ Ibid., 11.

hringjanna sem ekki skarast kallar Ardener „villt svæði“ og lýsa þeim atriðum sem eru frábrugðin í lífstíl hópanna; líkt og reynsla. Hinn ráðandi hópur (karlar) þekkir ekki villta svæði hins þaggaða hóps (kvenna) en hinn þaggaði hópur hefur innsýn í villta svæði ráðandi hópsins. Það er vegna þess að villt svæði karla birtist t.d. í goðsögum. ⁶ Vegna þess að karlar hafa verið ráðandi hópar frá upphafi kemur reynsla þeirra fram í frásögnum (goðsögum eins og Showalter bendir á) þá hafa konur öðlast innsýn í þeirra villta svæði. Karlar aftur á móti hafa ekki fengið slíka innsýn í villt svæði kvenna. Þannig verður enn skýrara að karlar eru ekki færir um að fjalla um konur, því þeir hafa ekki innsýn inn í þeirra „villta svæði“. En það sýnir okkur einnig að konur eru í raun færari að fjalla um karla heldur en karlar um konur, vegna þess að þær hafa öðlast innsýn í heim karla í gegnum menningartengda hluti rétt eins og listræna tjáningu og frásagnir. Þess vegna er nauðsynlegt að hafa í huga að kyn höfundar skapi ákveðið rými fyrir verkin, því sé það lykilpunktur í persónusköpuninni, vegna þess að höfundurinn skrifar og miðlar sinni eigin reynslu af því að vera kona. Af hugmyndum de Beauvoir og Butler má því álykta að höfundi sé ófært að fjalla um karlmenn á sama hátt og henni takist að fjalla um konur. Það er, hlutverkunum er snúið við, og karlmennir verða að viðfangsefni höfundar og aðalsöguhetja. Sú túlkun byggist einvörðungu á fræðum Beauvoir og þeirri staðreynd að heimur kvenna er engum öðrum opinn nema konum. Þess vegna gerir höfundur, sem horfir á karlmennina frá kvenlegu sjónarmiði, þá að viðfangi. Einnig vegna þess hve ólík kynin virðast vera í verkum Svövu er ómögulegt fyrir þau að fjalla um hvort annað. Þess vegna fjallar Svava ekki um karlmenn *eins og þeir eru* heldur fjallar hún um þá eins og kvenpersónur verkanna upplifa þá. Eins er mikilvægt að átta sig á því að umfjöllun höfundar um konur er frábrugðin umfjöllun um karlmenn, líkami konunnar er sífellt gerður að miðpunkti athyglinnar „Hann strauk handlegg hennar, laust, varlega. [...] Fingur hans léku sér [...] þeir fögnuðu snertingunni við mjúkt og nakið hold hennar.. ⁷ Hér er augljóst að líkama konunnar er veitt fullkomin athygli en síður tilfinningum hennar, þ.a.l. er ekki skyggst inn í hugarheim hennar heldur aðeins litið á hið ytra yfirborð. Á sama tíma er gerð tilraun til að skyggast inn í

⁶ Showalter, *Femínísk gagnrýni í auðninni*, 68-69.

⁷ Svava Jakobsdóttir, *Ritsafn*, 91.

hugarheim karlmannsins; sem okkur er að öðru leyti lokaður. Þannig reynir höfundur að ímynda sér hvernig karlmaðurinn horfir á konuna, hann gerir það á líkamlegan hátt en það er ekki gert á ágengan hátt né kynferðislega æsandi heldur ástúðlegan. Kvenpersónur í sögunum hugsa sjaldnast á þennan hátt um líkama karla, þ.e. hugsa bókstaflega um líkamann heldur tengja mun frekar við tilfinningalegu tengslin sem þau skapa sín á milli, rétt eins og í „Útsýni“: „Alltaf höfðu þau mætt í gagnkvæmum skilningi, gagnkvæmri gleði“⁸

Af þessum orsökum má því sýna fram á að kvenleg reynsla og innsýn í hugarheim konunnar gerir höfund færari um að fjalla um upplifun kvenna heldur en karla, þó svo að gerðar séu tilraunir til að átta sig á því hvernig þeir hugsa.

3 Sitthvað um skáldskap og fleira.

Aristóteles sagði eftirfarandi um skáldskap: „Skáldin fást við að líkja eftir mönnum í virku lífi.“⁹ Að mörgu leyti er þetta rétt, skáldskapur er fátt annað en eftirlíking af raunveruleikanum. Þetta á vitanlega við um verk Svövu en ekki að öllu leyti. Sjónarhorn Aristótelesar er karllægt og samkvæmt Beauvoir er hann því ekki fær um að dæma skáldskap kvenna á þennan hátt heldur einungis annarra karla. Svava var kona og fjallar því um konur og þeirra hugarheima. Það birtist í verkum hennar á þann háttinn að persónur eru ekki nákvæmlega eins og konur í raunveruleikanum. Burtséð frá súrrealískum aðstæðum, líkt og birtast í smásögunni „Kona með spegil“ þar sem háls konunnar styttist í lok sögunnar, eru sögur Svövu mun fremur að lýsa huglægu ástandi fremur en raunverulegu. Eins eru persónur hennar ekki endilega byggðar á neinni ákveðinni konu, heldur byggjast á kvenlegum reynsluheimi höfundar. Þar af leiðandi er auðvelt að trúa því að persónurnar séu einsleitar en svo er ekki. Þær bregðast við á mismunandi hátt við áreiti annarra persóna og sýna því ef til vill breytileika mannsálarinnar. Þær eru því í svip áþekkar, þær leika kynhlutverkið „kona“ og upplifa sig í kyngervi konu.

⁸ Svava Jakobsdóttir, *Sögur handa öllum*, 52.

⁹ Aristóteles, *Um skáldskaparlistina*, 47.

Sarah Salih túlkaði bók butler, *Gender Trouble*, má skilja túlkun Salih sem svo að persónur skáldverks séu leirkarlar af hlutlausu kyni sem fengin hafa verið tiltekin hlutverk; líkt og leikurum eru fengin sín hlutverk í leikriti. Butler segir í bók sinni *Gender Trouble* að kyngervi sé ekki það sama og líffræðilegt kyn einstaklinga, til að öðlast kyngervi þarf viðkomandi að taka að sér hlutverk gefinna staðalímynda þess kyns sem einstaklingurinn ætlar sér að „leika“¹⁰. Simone de Beauvoir fjallar einnig um samskipti kynjanna ásamt líffræðilegu kyni þeirra, kyngervi osfrv. Hvort líffræðilegt kyn hafi áhrif á kyngervi og öfugt. Hér á eftir verður líffræðilegu kyni ekki gefinn mikill gaumur og athyglinni fremur beint í átt að kynhlutverkum persónanna. Butler er algjörlega á því að kyngervi er áunnið, sem og líffræðilegir eiginleikar kynsins með tilliti til vaxtarlags og menningarlegra sjónarmiða. „Kona“ er því viðfang fremur en umfjöllunarefni. Hún er kona vegna hegðunar eða líffræðilegra þátta, yfirleitt beggja. Kynhlutverkin eru gjörningur persóna og þess vegna er miðað við það sjónarmið hér á eftir. Kynhlutverkin eru tilbúningur samfélagsins og henta ekki öllum, þó er ætlast til þess að fólk haldi sig við hlutverkin sín og leiki þau rétt, þó svo að kröfurnar geti haft hamlandi áhrif á fólk. Þess vegna er vert að líta til smásögunnar „Eldhús eftir máli“ sem túlka má sem gagnrýni á þann þrönga ramma sem konum hefur verið skapaður að passa inn í. Sú saga fjallar um mann sem ákveður að hana eldhús sem er þeim eiginleikum gætt að kona hans þarf hvorki að beygja sig né teygja, og þarf ekki að færa sig á milli staða. Hann mælir hana á alla mögulega vegu og sér til þess að eldhúsið passi utan um hana. Þegar eldhúsið er loks tilbúið er konuninni ómögulegt að venja sig af því að ganga fram og til baka og opnar allar skúffur sjálf (en maðurinn hafði haganlega séð til þess að nóg væri að ýta á takka til að opna skúffur og skápa). Að lokum reiðist maðurinn og skammar konu sína fyrir að nota ekki eldhúsið á réttan hátt og grætir hana. Hans lausn á vandamálinu? Hann ætti að fá sér nýja konu sem passar inn í eldhúsið.¹¹

Í þessari smásögu bendir höfundur á að konum hefur verið skapað ákveðið form að passa innan í og vert er að hafa í huga að það er skapað af karlmanni. Það er gert í góðum vilja en þó svo að það sé bókstaflega hannað fyrir

¹⁰ Salih, *Gender*, 44-45.

¹¹ Svava Jakobsdóttir, *Sögur handa öllum*, 56-62.

hana eina þá er henni ómögulegt að haga sér nákvæmlega eftir málinu. Þannig birtist okkur sú ádeila að okkur er ekki ætlað að skapa ákveðin tilbúin form fyrir hvern og einn, sem einnig beinist að þeim skorðum sem konum hafa verið settar í gegnum tíðina.

Nú hefur verið fjallað um kynhlutverk og upplifun kynjanna á hvort öðru; hvernig tveir heimar skarast í daglegu lífi, rétt eins og hringir Ardeners sýna. Við sem virkir þátttakendur hversdagsleikans eigum oft erfitt með að átta okkur á því hver uppspretta hegðunar okkar er. Sú uppspretta verður könnuð nánar hér á eftir og skoðað hvernig það birtist í hegðun og hugsunarhætti persóna verkanna.

3.1 Hversdagsleikinn

Verk Svövu einkennast af hversdagsleika og tíðaranda ritunartíma verka hennar. Við fyrstu sýn þykir lesanda líklega ekki margt liggja að baki; einfaldlega sé verið að fjalla um venjulegt fólk sem lifir venjulegu lífi. Þegar betur er að gáð kemur í ljós að hún fjallar um hversdagsleikann, neysluhyggjusamfélagið með óraunhæfum hugmyndum sínum um húsmæður og eiginmenn og samfélagslegan þrýsting og sýnir fram á hvernig þetta veldur kvíða og óöryggi hjá persónunum.

Eftir stríðið þótti eðlilegt að ungar stúlkur ynnu við hin ýmsu umönnunarstörf þar til þær giftust og flyttu inn á sitt eigið heimili til að sjá um eiginmann og börn. Geðlæknar voru sannfærðir um að börn hlytu að öðrum kosti skaða af, ef móðir þeirra væri ekki heima við þegar þau kæmu úr skóla. Slíkar staðalímyndir voru síðan styrktar m.a. í gegnum barnabækur. Árin þar á eftir fjölgaði þó konum á vinnumarkaði en heimilið þarfnaðist tekna frá báðum foreldrum til að hægt væri að uppfylla nýtilkomnar hugmyndir um efnisleg gæði.¹² Með hliðsjón af þessu má segja að verk Svövu endurspegli veruleika millistéttafólks á síðari hluta tuttugustu aldar. Með því að skrifa um hversdagslegt líf húsmóður í Reykjavík skapast ádeila á hvernig samfélagið hafði þróast. Ádeilan á efnishyggjuna stendur hvað mest upp úr og við nánari skoðun

¹² Dagný Kristjánsdóttir, *Íslensk bókmenntasaga*, 573.

er ljóst að undirtónninn gefur annað og meira í skyn. Stöðu konunnar innan heimilisins og um leið innan samfélagsins.

Tengslanet fólks er mikilvægur partur af lífi þeirra, makar, vinir, nágrannar, fólkið í búðinni... Allt fólk sem maður hittir á förnum vegi og á í samskiptum við. Yfirleitt birtast ekki sérstaklega sterk tengsl í sögunum; þau eru yfirborðskennd og jafnvel milli hjóna eru tilfinningaleg tengsl ekki jafn sterk og persónurnar virðast þrá. Einstaka sinnum fær maður þó á tilfinninguna að einhver tilfinningaleg bönd tengi þörin saman en það eru yfirleitt líkamleg tengsl og birtast einvörðungu í kynlífi eða öðrum líkamlegum athöfnum. Það er augljóst í *Leigjandanum* að slík tengsl séu ekki einungis líkamleg heldur er það þorsti sem þarf að slökkva. Athöfnin er gerð að verkefni fremur en nautn. Konan gefur Pétri brjóst, og hann drekkur af ákafa nægju sína þar til hann sofnar vært. Hún er aftur á móti óánægð því hann tæmdi aðeins annað brjóstið og hitt er ennþá fullt.¹³ Þessa athöfn má túlka sem tilfinningalegar þarfir einstaklinganna, þar sem þarfir karlmannsins eru uppfylltar en konan er ófullnægð og óánægð. Þetta tengir þau þó sterkum böndum því hún hugsar blíðlega til hans; þrátt fyrir að hann hafi aðeins hugsað um sjálfan sig.

„Hvað var hann að biðja um meira en hann gat torgað! [...] Nei, en svona mátti hún ekki hugsa. Hún varð að bæla niður heiftina. [...] Auk þess vissi vissi hún með sjálfri sér að reiðin beindist ekki að Pétri, hún beindist að hennar eigin öfund. Hún öfundaði hann af þessum hlýja milda barmi sem vaggaði honum í ró. Hún öfundaði hann af að eiga þessa uppsprettu öryggis þar sem hann gat teygð sig saddan, grunlaus og óvitandi um þá öfund sem hún bar í brjósti enda þótt hann drykki hana í sig með mjólkinni“.¹⁴

Hún er reið en sýnir skilning; heldur utan um hann og vaggar en gerir sér um leið grein fyrir því að hann hefur ekki hugmynd um hvernig henni líður sem sýnir einmitt vöntun á tilfinningalegum tengslum.

Í lok smásögunnar „Veizlu undir grjóttvegg“ má sjá annað dæmi um vöntun á huglægum tengslum persóna:

¹³ Svava Jakobsdóttir, *Leigjandinn*, 42-44.

¹⁴ *Ibid.*, 43-44.

Í örvæntingu leit hann til konu sinnar. Með honum bærðist óljóst sú hugsun að aðeins eitt dygði honum nú: að þau gætu horft í augu núna; að þau gætu brotið augnatilliti sínu leið hvors til annars gegnum þessa stofu og allt þetta fólk. En hann sá ekki augu hennar. Hún var önnur kafin að bjóða meira sérri.¹⁵

Örvæntingin yfir tengslaleyfinu milli hans og konu hans fyllir Snorra í lok þessarar sögu; hann vantar tilfinningalegan stuðning frá konu sinni sem hann fær ekki. Hún er of upptekin af því að uppfylla kröfur samfélagsins um hegðun í matarboði og hefur því ekki tíma til að sinna tilfinningalegum þörfum eiginmanns síns. Hann þarfnast þessa stuðnings einna helst í aðstæðum sem krefjast samskipta við samfélagið, sem vinkonuhópurinn stendur fyrir. Þessi saga er á yfirborðinu um matarboð en fjallar í rauninni um samskipti kynjanna og félagskvíða.

Samfélagslegur þrýstingur virðist vera helsti mótunarkraftur persónanna og þær haga sér nánast án undantekninga í samræmi við það sem ætlast er til af þeim af samfélaginu. Þó svo að þær hafi sín sérstæðu einkenni verða þær svolítið einsleitar, vegna þess að þær eru uppteknar af því að fylgja staðalmyndum samfélagsins. Ef þær haga sér á óvæntan hátt endar það illa en það sést til dæmis í „Naglagöngu“. Þar upplifir eiginmaðurinn mikla sektarkennd vegna hegðunnar sinnar. Í stað þess að fara strax heim eftir vinnu fer hann á barinn og fer að tala við unga fallega konu; þau daðra. Hann íhugar að fara í leigubíl með henni og allt bendir til þess að þau ætli heim saman en hann áttar sig skyndilega á aðstæðunum og ákveður að fara ekki. Hann þarf því að ganga heim, sem tekur alla nóttina. Þegar hann kemur heim er konan ennþá vakandi að bíða eftir honum. Það gefur okkur einnig hugmynd um að fólki er refsað fyrir að haga sér þvert á það sem samfélagið ætlast til. Hann upplifir mikla skömm fyrir að hafa næstum haldið fram hjá konu sinni, það er eitthvað sem maður gerir ekki, þó svo að hann hafi ef til vill langað til þess. Hann hugsar með sér: „Úr myrkvuðum gluggum er hættan mest að á mann sé horft“¹⁶ Þarna er dæmi um hvernig sjálfsmeðvitaða eftirlitið hefur áhrif á hegðun persónanna, þó svo að enginn hefði

¹⁵ Svava Jakobsdóttir, *Sögur handa* öllum, 13.

¹⁶ *Ibid.*, 30.

vitað hvað hann væri að hugsa var poki af nöglum næg áminning til hans að hann ætti konu. Óttinn við að fylgst væri með honum um hánótt er nægur til að hafa áhrif á það hvernig hann ber sig, drukkinn og kaldur með þungan poka: „Hann reyndi að ganga hnarreistur“¹⁷

Óttinn við útskúfun eða neikvætt umtal, óttinn um að skera sig úr hópnum er nægilega sterkur til að fólk hjakki í þaulæfðri kóréógrafíu hversdagsins. Slík kóréógrafía birtist mjög vel í smásögunni „Krabbadýr, brúðkaup, andlát“. Sú saga fjallar um unga konu sem veit hvenær hún á að deyja og svo hittir á að hún á að deyja á brúðkaupsdaginn sinn. Hún byrjar að lesa sögu um krabbadýr að morgni dánardagsins. Sagan fjallar um lítið krabbadýr sem á mörg systkini og er látið vera eftir heima allan liðlangan daginn, því er sagt að hreyfa við sjónum svo hægt sé að sigla á honum. Krabbadýrið baðar út öllum öngum í gríð og erg, það heldur að það sé að halda sjónum á hreyfingu og veit ekkert um verkun sjávarfallanna. Stúlkan kemst óðara að því að sagan endurtekur sig í sífellu, eldri krabbadýrin fara að heiman og litla krabbadýrið heldur ótrautt áfram með verkefni sitt. Í lok sögunnar, þegar stúlkan er að deyja, harmar hún að hafa ekki náð að klára söguna um krabbadýrið og hugsar með sér: „Skyldi sagan virkilega vera einskær endurtekning allt til enda? Gat það verið?“¹⁸ Verkefni krabbadýrsins endurspeglar áður nefnda kóréógrafíu hversdagsins. Krabbadýrinu finnst það þó hafa tilgang í tilverunni; meðan það veit ekki betur en að það geri gagn, heldur það áfram. Sú upplifun krabbadýrsins, að hafa tilgang, kemur innan frá því sjálftu.

Þessi hegðun er í góðu samræmi við hugmyndir Foucault um hina svokölluðu „alsjá“ sem byggir á hugmyndinni um aga og refsingu (e. discipline and punish). Foucault greinir nútímasamfélag á þann háttinn að það einkennist af sjálfseftirliti, hann telur að fangelsi sem byggja á sjálfseftirliti fanga séu birtingarmynd þess. Fangelsin eru byggð þannig að vörður sé staðsettur í turni í miðju fangelsisins þar sem hann hefur gott útsýni yfir allt fangelsið og geti því fylgst með öllum föngunum. Fangarnir aftur á móti sjá ekki fangavörðinn og eru því ófærir um að vita hvort fylgst sé með þeim eður ei. Af þessum sökum haga fangarnir sér alltaf á á viðbúinn hátt, þó svo að enginn vörður sé við eftirlit, af

¹⁷ Svava Jakobsdóttir, *Sögur handa öllum*, 30.

¹⁸ Ibid., 23.

ótta við að vera gripnir glóðvolgir við slæma hegðun.¹⁹ Litla krabbadýrið trúir því staðfastlega að ef það sinni ekki skyldum sínum við að halda sjónum á hreyfingu myndi það hafa neikvæðar afleiðingar fyrir alla íbúa sjávarins. Þess vegna þorir það ekki að hætta starfi sínu. Þetta má kalla sjálfsmeðvitað eftirlit, í staðinn fyrir að fangavörður (samfélagið) fylgist með manni í sífellu, sér viðkomandi um það sjálfur og er því sífellt á varðbergi og meðvitaður um eigin hegðun. Þannig eru öll samskipti á milli persóna lituð af sjálfseftirlitinu. Þær óttast að haga sér á undarlegan hátt og vanda því mál sitt og gjörðir. Þetta sést í samskiptum við ókunnuga út í búð og viðhorfi persónanna til þess að eiga samskipti við aðra en sína nánustu. Það birtist þó einnig helst í því hvernig þær haga sér innan heimilisins og í hvers konar samskiptum þær eiga við maka sína og vini.

Sjálfsmeðvitaða eftirlitið birtist líklega best í *Leigjandanum* þegar konan ætlar út í búð að kaupa í matinn eftir að leigjandinn er búinn að koma sér fyrir á sófa hjónanna.

Hún hefði átt að fara í betri kápuna sína og snyrta sig en sá jafnframt fyrir sér undrandi augnaráðin í búðinni: það var naumast að hún var uppdubbuð að morgunlagi. Og þessi augu mundu fylgjast með henni meðan hún annaðist innkaupin. Engum myndi dyljast að hún keypti meira en hún var von því að hún vissi ekki nema hann ætlaði sér að borða með þeim.²⁰

Hér er persónan ofur-meðvituð um að allstaðar hvíla á henni augu; ekki bókstaflega augu annarra heldur hennar eigin. Hún óttast að þurfa að svara fyrir það afhverju hún kaupi meira heldur en hún er von að gera.

Fólk kunnir venjulega einhver skil á gestum sínum. Var hún virkilega neydd til að segja sannleikann, bera öryggisleysi sitt á torg enn einu sinni?“²¹

Það er vandræðalegt að vita ekki fyrir hvern hún er að kaupa og ennþá vandræðalegra að þurfa að útskýra að ókunnugur maður hafi sest að á sófanum

¹⁹ Foucault, *Dicipline and punish*, 172-174.

²⁰ Svava Jakobsdóttir, *Leigjandinn*, 17-18.

²¹ *Ibid.*, 18.

hjá henni. Og þrátt fyrir að hann sé heima hjá henni, þar sem enginn viti af honum, er sjálfsmeðvitaða eftirlitið svo sterkt í henni að hún hefur áhyggjur af því að samborgarar hennar taki eftir hinum minnstu breytingum í hegðun hennar, þó svo að hún sé ekki í miklum samskiptum við annað fólk yfir höfuð.

4 Sambönd og samskipti

Sambönd í verkum Svövu eru margskonar en þó eru hjónabönd mest áberandi sem og „vináttusambönd“ kvenna. Vináttusambönd eru sett í gæsalappir vegna þess að engin vinátta virðist vera þeirra á milli, heldur eins og áður hefur verið íprað á, þær virðast vera „vinkonur“ af skyldurækni. Engin sannindi eða væntumþykja í garð náungans sjást í vináttunni, miklu fremur virðast þær vera í samkeppni um hver er meiri eða betri húsmóðir heldur en hinar.

En hvernig er fjallað um vináttu kvenna? Í flestum tilfellum standa þær ekki saman sem vinkonur, heldur sem keppinautar. Í bók sinni, *Fantasies of femininity*, fjallar Jane M. Ussher m.a. um konur og sambönd þeirra hver við aðra. Þar segir hún meðal annars að ekki einvörðungu karlmenn grandskoði konur, heldur fylgist konur grannt hvor með annarri. Þetta kallar hún „the female gaze“. Kvenpersónur bera sig saman og reyna að finna valdajafnvægi sín á milli.

The female gaze is not confined to imagining men. Women can also frame 'woman' within a female gaze, thereby exposing the asymmetry of power and the restraints within the codes of art which act to regulate what is produced.²²

Þær líta ekki til annarra kvenna á kynferðislegan máta og hlutgera líkama hvorrar annarrar, líkt og karlar myndu ef til vill gera, heldur vilja helst af öllu vera sú sem hefur valdið innan hópsins. Kvenpersónur sagnanna vega og meta hvor aðra, og reyna af öllum mætti að átta sig á valdahlutfallinu; sérstaklega innan vinkonuhópsins. Þannig skapa þær sér sjálfar þann þrýsting á að sanna

²² Ussher, *Fantasies of Femininity -reframing the boundaries of sex*, 143.

gildi sitt innan samfélagsins sem almennilegar húsmæður, konur, mæður. Drifkrafturinn í þessum samanburði kemur frá þeim sjálfum og sprettur upp frá lönguninni um að vilja vera samþykktar innan vinkonuhópsins. Þær vilja klifra upp metorðastigann og vera helst á toppi fæðukeðjunnar í hópnum; sú sem er efst hefur mesta valdið. Það samræmist því sem Ussher segir hér að ofan.

Einnig má halda því fram að vinkonur komi í staðinn fyrir sjálfsmat kvennanna, það er, að sjálfsmynd persónanna byggist á endurspeglunum í öðrum konum og það fer eftir því hvernig vinkonurnar meta þær, hvar þær standa innan vinkonuhópsins. Þetta sést best í samskiptum kvenna, þær bera sig yfirleitt saman, helst frá hæfileikum þeirra til eldamennsku eða eignum. Slík samskipti má sjá í smásögunni „Útsýni“ en þar er ung kona, Hallveig, nýflutt aftur til Íslands eftir að hafa verið erlendis í nokkurn tíma. Vinkonuhópurinn kemur í heimsókn í nýju íbúðina og ræðir m.a. bakstur.

Ég er búin að uppgötva nýtt kvennablað og það fæst alls ekki hér í bókabúðum.

Það er fullt af uppskriftum í því.

Æ, segðu okkur...

Nei, ekki aldeilis. Nú verð ég á vinsældalistanum það sem eftir er.

Vinsældalistanum? hváði Hallveig.

Já, við höfum vinsældalista. Fyrir terturnar. Sú sem kemur með beztu og fínustu tertuna kemst á vinsældalistann...²³.

Eftir þetta verður andrúmsloftið vandræðalegt, þarna er búíð að viðurkenna upphátt að sú sem baki bestu tertuna sé vinsælust og þar með búin að öðlast sess efst í fæðukeðju vinkvennahópsins. Þar með er múrinn rofinn. Framvinda sögunnar gengur svo að mestu leyti út á það að Hallveig sækist eftir því að finna erlend tímarit til að baka upp úr, sem tilraun til að komast á slíkan vinsældalista. Af þeim sökum er hægt að halda því fram að sjálfsmynd kvenna byggist að mestu leyti á áliti annarra kvenna á þeim sjálfum og þær miði sig við staðla líkt og vinsældalista tertna.

Karlpersónur bera sig líka saman en á annan hátt og yfirleitt á öðrum forsendum, því félagsþráin birtist í hugsunum þeirra. Í stað þess að óska þess að

²³ Svava Jakobsdóttir, *Sögur handa öllum*, 49.

verða vinsælastir óska þeir sér að eiga vini yfirleitt. Oft á tíðum finnst körlunum að þeim beri skylda til að vingast við eiginmenn vinkvennahópsins.

Nærvera eiginmanna þeirra mildaði nú vald þeirra. Hann var í fullum rétti sem gestgjafi; hann var þeim þakklátur fyrir það og til þeirrar vitneskju sótti hann styrk. Þó var enginn þessara manna náinn vinur hans. Í rauninni áttu þeir ekki annað sameiginlegt en þennan saumaklúbb. Samt gat hann ekki annað en fundið til samkenndar með þeim: við hátíðleg tækifæri voru þeir dubbaðir upp í sparifötin og látnir skemmta sér saman²⁴.

Hér er orðræða höfundar slík að maðurinn gerir sér grein fyrir stöðu sinni innan hópsins. Honum þykir vinkvennahópurinn ógnandi og finnur um leið til samkenndar með öðrum eiginmönnum; þeir eru í sömu stöðu gagnvart hverjum öðrum og eiginkonum sínum.

En samtímis fannst honum - þrátt fyrir allt - að þennan mann hefði hann viljað eignast að vini hefði hann þekkt hann annars staðar og við aðrar aðstæður; hefði hann haft eitthvað annað en þetta hús til að bjóða honum upp á²⁵.

Hér er ljóst að félagsþráin er sterk en mannum þykir aðstæður setja honum hömlur. Það sem stöðvar bæði kynin í jákvæðum samskiptum við aðra er öfund, því þau öfunda annað fólk af eignum þeirra eða hæfileikum til baksturs líkt og sjá má hér að ofan. Því slíkir hlutir gefa þeim sína stöðu innan samfélagslegra hópa.

4.1 Habitus

Félagsfræðingurinn Pierre Bourdieu rannsakaði félagslega stöðu einstaklinga innan samfélaga og meðal annars tengsl menntunar og menningar. Gestur Guðmundsson fjallar um rannsóknir Bourdieu og þar á meðal hugtakið *habitus*: „Í

²⁴ Svava Jakobsdóttir, *Sögur handa öllum*, 11.

²⁵ Ibid., 12.

habitushugtakinu felst að samfélagið birtist og viðheldur sér í margs konar hversdagslegum athöfnum án þess að við gerum okkur grein fyrir því²⁶. *Habitusinn* er félagslegt fyrirbæri, einstaklingum er innrætt ákveðið hegðunarmynstur af því samfélagi sem hann er partur af. En habitusinn getur líka verið einstaklingsbundinn... Þó svo að *habitus* hegðun sé ekki meðvituð eru samfélagsþegnar engu að síður nægilega meðvitaðir um slíka hegðun til að taka eftir því ef eitthvað ber út af. Persónur Svövu eru ofur-meðvitaðar um eigin habitushegðun og gera sér grein fyrir því að ef út af ber er hætta á að þær mæti mótlæti annarra samfélagsþegna. Mikil skömm fylgir því að fara ekki eftir *habitus* og þess vegna hafa persónurnar mikið eftirlit með þeim sjálfum til þess að forðast það að vekja eftirtekt. Þetta, sem og hugmyndir Foucault um *Aga og refsingu*, eru mikilvæg atriði í sjálfseftirliti persónanna í verkunum.

Bourdieu kannaði einnig fyrirbæri sem hann kallaði *félagsauð*. Það hugtak felur í sér að félagsleg staða manns getur batnað ef hann hefur rétta menntun og þekkir rétta fólkið. Með því að styrkja eigin sambönd við aðra aðila, yfirleitt hærra setta en hann sjálfur, er viðkomandi líklegri til að eiga farsælan feril og þarf af leiðandi lifa góðu lífi. En þessi sambönd við „rétt fólk“ eru mikilvæg einstaklingum ekki aðeins til að öðlast virðingu samborgara sinna, heldur eykur einnig líkur þeirra á að fá góða vinnu, möguleikar á að mennta sig aukast og þannig á einstaklingur greiða leið upp metorðastigann.²⁷ Persónur Svövu eru ekki svo uppteknar af því að þekkja „rétt fólk“ heldur er þeim mikilvægara að halda uppi orðspori sínu á meðal vina og kunningja. Þess vegna þykir þeim mikilvægara að *eiga* rétta hluti og hafa aðgang að réttum hlutum. Líkt og að eiga grjóttvegg, geta boðið gestum upp á sérrí (sbr. „Veizla undir grjóttvegg“) og sýnt vinkonunum að húsmóðirin hafi getu til að baka verðlaunaköku (sbr. „Útsýni“) eða eiga einbýlishús (sbr. *Leigjandinn*). Því þeirra heimssýn gerir ráð fyrir því að eignir séu áþreifanlegar sannanir fyrir stöðu einstaklinga, þá sérstaklega í stéttskiptu samfélagi.

Þess vegna er hægt að álykta að með því að fjalla um mikilvægi þess að *eiga* hluti fremur en að hlúa að tilfinningum eða draumum sínum sé á mjög lúmskan hátt verið að deila á þráhyggju íslendinga að *eiga* eitthvað, og í því

²⁶ Gestur Guðmundsson, *Félagsfræði menntunar*, 80-81.

²⁷ Ibid., 80-83.

samhengi má rifja upp heimssýn Bjarts í Sumarhúsum; að eiga eitthvað sjálfur gerir mann sjálfsstæðan. Bjartur byggir sjálfstæði sitt að öllu leyti á eignum sínum og þiggur því aldrei ölmusu annarra, vegna þess að með því að viðurkenna það að hann eigi *ekki* nóg sé hann búinn að afsala eigin sjálfstæði.

Af þessum orsökum vil ég halda því fram að sömu sögu sé að segja um persónur Svövu, sjálfstæði þeirra felist að öllu leyti í eignunum, til dæmis er ein ástæða óöryggis konunnar í *Leigjandanum* sú að þau eiga ekki íbúðina. Eins er ótti persónanna við að bregða út af *habitus* hegðuninni mikilvægur, notaður til að draga fram þá staðreynd hve dómhart samfélagið er gagnvart þeim sem skera sig úr á einhvern hátt.

4.2 Samskipti

Áður var fjallað um söguna „Krabbadýr, brúðkaup og andlát“. Það má túlka sem dauða sjálfstæðis konunnar því hún er gefin eiginmanni sínum þegar þau eru gift, þær eru því ekki lengur sínir eigin herrar. Stúlkan í sögunni les sögu um krabbadýr á brúðkaupsdaginn en líf litla krabbadýrsins einkennist af fullkominni endurtekningu og það endurspeglar amstur hversdagsin hjá hefðbundinni húsmóður, því þó að nýr dagur renni upp eru þeir tilbreytingarlausir og hver öðrum líkur, sama rúttínan dag eftir dag. Sagan um krabbadýrið endurspeglar líka hvernig húsmóðirin er heima meðan börn og eiginmaður fara í skóla og vinnu meðan hún sinnir hinum ýmsu húsverkum án þess þó að græða á því eða fá hrós fyrir. En það er ekki sérlega áhugavert líf og í rauninni ekkert líf. En húsmæður sætta sig við þetta vegna þess að samfélagið segir að svona *eigi* hlutirnir að vera og það er ekkert við því að gera. Þær verða að nánast sjálfvirkum róbótum; þrælum samfélagslegra staðla. Lát stúlkunnar er táknrænt fyrir það að þegar fólk giftir sig verður það að samstæðupari sem þarf að lifa það sem eftir er í sem ein heild.

Hver er ástæðan fyrir því að samfélagið hefur svona föst tók á konum? Eru það jafnvel þær sjálfar sem setja þessar kröfur á sig að vera hin fullkomna húsmóðir með fallegasta heimilið í vinkvennahópnum?

Engan langar að verða hornreka í samfélaginu, allra síst í litlu samfélagi, útskúfun veldur félagslegri skömm og því er það ákveðin sjálfsbjargarviðleitni að viðhalda sem bestu útliti út á við. Dæmi um að persóna loki viljandi á samfélagið

birtist skýrt í *Leigjandanum* og einnig í „Útsýni“. Sú ákveður að fara ekki til dyra, og neitar að hleypta vinkonunum inn. Þar með sættist hún við sjálfa sig og finnur frið. Um leið finnur hún skjól frá hnýsnum og dæmandi augum vinkonuhópsins. Konan í *Leigjandanum* kýs að eiga ekki í samskiptum við aðrar konur, til dæmis þær sem hún hittir úti í búð. Með því að báðar kjósa að eiga ekki í samskiptum við umhverfið loka þær á gagnrýnin augu og losa sig undan eftirlitinu. Þetta sýnir tilraun til að fjarlægja sig frá félagsþrýstingnum, það minnkar félagskvíðann því um leið og viðkomandi sættir sig við þá staðreynd að vera fyrir utanveltu hefur hann sæst við sjálfan sig. Þar með er tekin ákvörðun um að loka á samfélagið. Á þann hátt losar persónan sig undan áþjám sjálfsmeðvitaða eftirlitsins sem samfélagið hefur grafið djúpt í meðvitund þeirra.

Þó svo að vinátta kvenpersóna sé með þessum hætti er ekki þar með sagt að vinátta í verkunum sé með öllu slæm reynsla. Þvert á móti birtist vináttaþrá hjá öðrum persónum heldur en aðalsöguhetjum; hana má finna hjá karlpersónum verkanna. Eve Kosofsky Sedgwick fjallar meðal annars um samkynja félagssambönd eða félagsþrá í verki sínu *Between Men: English literature and Male Homosocial Desire*. Verkið tekur að mestu á níttjándu-aldar verkum þar sem karlmenn eiga í nánnum samskiptum við aðra karlmenn, án þess þó að þeir eigi í samkynhneigðu ástarsambandi. Þar er fjallað um þá félagslegu þrá að eiga í djúpstæðu vináttusambandi.²⁸ Þessa samkynja félagsþrá er auðvelt að finna í löngun kvennanna til að finna sér samastað í saumaklúbbunum. Eins er slík þrá áberandi í hugsunum eiginmannsins í *Veizlu undir grjóttvegg* þar sem hann ímyndar sér að ef til vill gæti hann átt vingott við eiginmann einnar úr saumaklúbbnum, þó aðeins ef þeir hefðu hist við aðrar kringumstæður. Um leið og slík þrá birtist í sögunum kemur ávallt samkeppnishugur í kjölfarið.

Eins og kemur fram hér að framan í Íslenskri bókmenntasögu og er ljóst að karlar hafa völdin úti á vinnumarkaðnum. Þeir sinna störfum sem almennt eru talin mikilvægari en störf kvenna, fá greitt fyrir störf sín meðan konur sinna ummönnunarstörfum og yfirgefa vinnumarkaðinn þegar þær giftast. Þeim finnst þær eflaust vanmáttugri en eiginmenn þeirra og ef til vill finnst þeim þær ekki hafa jafn frjálsar hendur hvað varðar sitt daglega líf; enda fer mikill tími og orka í að ala börn, elda og þrifa. Þess vegna leita þær leiða til að finnast þær hafa meiri

²⁸ Sedgwick, *Between Men*, 696-699.

stjórn á hlutunum; meiri áhrif á lífsgæði sín og reka því heimili með ákveðnu móti. Þær dreymir um veraldleg gæði, því að öðru leyti er líf þeirra nokkuð innihaldslaust, sama rúttínan alla daga (sbr. *Krabbadýr, brúðkaup og andlát*) og sífellt að hugsa um aðra. Þess vegna leiða þær krafta sína í að byggja hið fullkomna heimili með fullkomnum börnum, hinum fullkomna grjóttvegg, allt á sínum stað; því valdið er þeirra innan veggja heimilisins. En þetta gera þær til að öðlast samþykki annarra kvenna í kringum sig, óska þess að finna sinn sess í vinkonuhópnum og hegða sér fullkomlega eftir *habitus* sem Bourdieu lýsti. Þó er ljóst að þetta er sífelld barátta; persónurnar vilja vera í valdastöðu innan vinkonuhóps en það krefst fórna, sem birtist í skorti á tilfinningalegum tengslum. Bæði karl- og kvenpersónur upplifa slíkan skort í tengslum við maka sinn og það birtist í líkamlegu atlæti sem og hugsunum þeirra og upplifun. Þannig gefa persónurnar í sífellu undan þrýstingi samfélagsins til að öðlast viðurkenningu annarra.

4.3 Eiginmaður til sýnis

Engum dylst að það eru eiginkonurnar sem reka heimilin í verkunum sé her hefur verið fjallað um. Eiginmennirnir hafa sama sem engin völd innan heimilisins, ef til vill er það ádeila höfundar á valdaskiptingu kynjanna og sýnir að þó svo að völdin liggi að mestu leyti hjá karlmönnum, á vinnumarkaðinum t.a.m, hafi þeir ekkert að segja um heimilið; það er yfirráðasvæði konunnar. Líf þeirra hverfist því ekki aðeins um börn og bú heldur þeirra eigin lífsgæði. Því að sú kona sem er efnuðust og á fallegasta heimilið í vinkvennahópnum er sú sem hefur mestu völdin, hinar öfunda hana og vilja verða eins og hún. Rétt eins og kona öfundar eiginmann sinn af atvinnu og völdum annarsstaðar í samfélaginu. Í framhaldi af því má einnig velta upp þeirri hugmynd að ef til vill er skrifað um eiginmenn eins og hverja aðra eign, skrautmun í stofunni sem er til sýnis þegar saumaklúbbarnir koma í heimsókn.

Þegar þær máttu hjá konu hans var hann borinn fram eins og hver annar eftirrættur að lokinni kaffidrykkju og látinn heilsa, jafnvarnarlaus og veluppalinn tíu ára drengur sem heilsar gestum móður sinnar.²⁹

Í þessari stuttu málsgrein má glögg sjá að óöryggi er einkenni bæði karla og kvenna í verkum Svövu. Þau eru óörugg gagnvart öðru fólki, samfélaginu og að einhverju leyti hvort öðru. Þetta styður umfjöllun um vöntun á tilfinningalegum tengslum hjóna, í stað þess að upplifa sig sem gestgjafa eða eiginmann upplifir hann sig sem skrautmun, eitthvað til að sýna, hann verður að *eign* konunnar. Þannig hættir hann að vera virkur þátttakandi innan veggja heimilisins og verður að sýningareintaki; til þess fallið að sýna ríkidæmi konunnar.

5 Speglanir og fullvissa

Platón bjó til dæmisögu um hellisbúa. Þeir sitja hlekkjaðir inni í helli og fyrir aftan þá brennur eldur. Þeir sjá einungis skuggamyndir hins raunverulega heims á veggjum hellisins. Hinir hlekkjuðu hellisbúar geta ekki snúið sér við og trúá því að skuggamyndirnar séu hinn raunverulegi heimur. Platón segir að heimspekingar séu eins og einn af hellisbúunum sem tekst að sleppa úr hellinum og sér þá loks hinn raunverulega heim í kjölfar þess. Um leið áttar heimspekingurinn sig á því að það sem hann sér á veggjum hellisins er ekki raunveruleikinn. Ef hann færi og segði hinum í hellinum frá því sem hann hafði séð fyrir utan hellinn myndu þau ekki trúá honum, vegna þess að þau þekkja ekkert annað líf en að horfa á skuggamyndirnar³⁰. Þessi dæmisaga Platóns tákna að mannum er ófært að líta handan ákveðinna marka, mennirnir geta komist út úr hellinum og séð „fyrir aftan eldinn“ en þeim er ómögulegt að sjá handan sólarinnar. Það gerir okkur einnig ljóst að mannum er ekki fært að sjá handan eigin takmarka ef hann vill það ekki. Á sama hátt er persónum verkanna ófært að sjá handan eigin hugarheims, þau geta ekki sloppið úr keðjunum sem hlekkja

²⁹ Svava Jakobsdóttir, *Sögur handa öllum*, 11.

³⁰ Platón, *Ríkið -síðara bindi*, 157-163

þær fastar. Það sem persónurnar trúá á, rétt eins og móðirin í *Saga handa börnum* trúir öllu því sem tímaritin segja henni, trúir hún ekki á eigin sannfæringu. Í sögunni *Séð í spegli* má sjá hvar ung kona ögrar ungum manni, í einhverskonar leik sem felur í sér að ögra og sefa sitt á hvað. Stúlkan stendur inni í herbergi í partýi og horfir á sjálfa sig í spegli. Hún hugsar um Gylfa, sem er einhvers konar kærasti og hann kemur talsvert drukkinn inn í herbergið. Hún sér þau bæði í speglinum og snýr sér ekki við til að horfa framan í hann, hún horfir einungis á spegilmyndir þeirra. Spegilmyndir geta verið svokallaðir tvífarar en Halldór Guðmundsson fjallar um tvífararni í grein sem kallast *Hamhleypur og samgenglar - um tvífararnið í bókmenntum*.

„Af öllum þeim lymskulegu brögðum sem sagnamenn 19. aldar beittu til að vekja hroll með lesendum sínum, var eitt það áhrifamesta jafnan að láta sögupersónur mæta sjálfri sér, en þó ekki sjálfri sér - semsé tvífarar sínum³¹. Halldór segir einnig að til séu þrjár tegundir af tvíförum innan bókmenntafræðinnar, hann getur verið augljós eftirmynd persónunnar, til dæmis skuggi, spegilmynd eða málverk. Tvífarinn getur verið einhver annar en persónan sjálf en eru þó tengd sterkum böndum. Í þriðja lagi getur tvífari líka verið sá sem er einn maður en tekur á sig gervi margra, líkt og Dr. Jekyll og Mr. Hyde gerir³²

Hér er rætt um tvífarar af spegilmynda-gerð í þessari sögu, oft horfir persóna Svövu á sjálfa sig í spegli og virðir sig fyrir sér. Halldór bendir einnig á í greininni að spegilmyndir séu fulltrúar sálarinnar en eins fylgi ógæfa speglum, líkt og að brjóta spegil. Þá er mikilvægt að spegilmyndir verða ekki að tvíförum fyrr en þær fara að hegða sér þvert á það sem fyrirmyndin gerir³³. Til að mynda reiðir aðalpersóna sögunnar *Kona með spegil* sig á að geta séð sjálfa sig í spegli, til að fullvissa sig um eigin tilvist. „Þeir biðu þess eins að öðlast fullkomnun: eigin spegilmynd.“³⁴. Þetta má samrýma hugmyndinni um að spegilinn sé fulltrúi sálarinnar, þ.e. að með því að öðlast spegilmynd geti hlutur eða manneskja öðlast sál.

Helga Kress fjallar einnig um speglanir og segir að þær tákni skerta sjálfsvitund kvenna í bókmenntum, eins að spegilinn verði að sönnun fyrir tilvist

³¹ Halldór Guðmundsson, *Hamhleypur og samgenglar, um tvífarar í bókmenntum*, 23.

³² *Ibid.*, 24.

³³ *Ibid.*, 25.

³⁴ Svava Jakobsdóttir, *Sögur handa öllum*, 74.

konunnar fyrir hana sjálfa³⁵. Með því að líta í spegil verður einstaklingur meðvitaður um tilveru sína og sér einnig að hann sjálfur er ekki eins og hinir, þannig skapast ego einstaklingsins í spegilmyndinni.

„Þú heldur að þú getir farið svona með mig,“ sagði hann. „Þú heldur að þú getir staðið ein.“

Svo beið hann eftir viðbrögðum mínum samkvæmt venju. Þetta var merkið. Við vissum bæði, að hann þoldi ekki meira. Nú var komið að mér að vera honum eftirlát, sefa hann, kyssa hann og kjassa; láta sprotann falla; fara síðan heim með hann og sofa hjá honum. Þannig hafði það alltaf verið.³⁶

Í kjölfar þessara samskipta brýtur Gylfi spegilinn í gremjukasti, eins og áður var sagt er hann drukkinn en áfengi sljóvgar fólk, í því samhengi má velta því fyrir sér hvort áfengið dragi fram persónuleikaeinkenni sem fólk heldur annars fyrir sig eða hvort áfengi breyti fólki og geri það ólíkt þeim upprunalega karakter sem það hefur að geyma. Þess vegna getur drukkinn Gylfi verið annarsvegar tvíafari ó-drukkins Gylfa, þeir eru sami maðurinn sem hagar sér á mismunandi hátt. Hins vegar er stúlkan að horfa á Gylfa í gegnum spegilinn, og sér þá einungis eftirmynd Gylfa, hún er þá í sömu stöðu og hellisbúar Plato; einungis vitni að skuggamynd og sér ekki raunveruleikann eins og hann er.

Ögrun er endurtekið stef í verkum Svövu, persónurnar ögra samfélaginu eða hverri annarri, brjótast á móti straumnum í þeim tilgangi að finna innri styrk. Losa sig úr böndum samfélagsins og þar af leiðandi frelsa sig sem einstakling, líkt og í *Útsýni*. Hallgerður tekur afstöðu gegn samfélaginu (vinkonuhópnum) með því að læsa sig inni og hleypir þeim ekki inn. Vinkonurnar vita alveg að Hallveig er heima og hún veit að þær vita það. En með því að hleypa þeim ekki inn ögrar hún samfélagslegum reglum um tiltekna hegðun (að fara til dyra þegar drepið er á dyr). Þannig finnur Hallveig innri frið og losar undan vökulum augum samfélagsins. Félagsþrýstingurinn frá samfélaginu sendir fólkinu þau skilaboð að það eigi að haga lífi sínu á tiltekinn hátt til að geta talist „maður með mönnum“. Það má túlka sem skilaboð um að það eigi ekki að fljóta með í hugsunarleysi

³⁵ Helga Kress, *Speglanir*, 133.

heldur taka meðvitaðar ákvarðanir um að skera sig úr á einhvern hátt. Félagsprýstingurinn er látinn birtast í textanum með framandgervingu og því verður hér á eftir rætt um þá birtingarmynd ásamt öðrum þáttum sem hafa áhrif á upplifun lesanda.

6 Orðræðan, framandgerving, eyður: Hið ókennilega.

Nú verður fjallað um hugtakið „eyður“ (e. indeterminacy) og verkun þess í bókmenntum, þær hafa áhrif á það hvernig texti er lesinn og túlkaður og er útskýrt svo í *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*:

Indeterminacy: (1) text that requires the reader to decide on its meaning [...] (2) To proclaim the ultimate indeterminacy of meaning need not mean that no decisions can be made about the meaning of anything (or at least cannot be determined that it means this), only that there is no final arbiter of such decisions.³⁷

Eitt helsta einkennið sem blasir við lesendum í verkunum er framandgerving á hinum eðlilegustu hlutum. Í stuttu máli sagt er framandgerving notuð til þess að líta á hlutina frá nýju sjónarhorni. Þeir eru dregnir sérstaklega fram á sjónarsviðið til þess að veita þeim athygli. Hún er einnig notuð til að vekja tilfinninguna um að lifa í núinu og taka eftir smáatriðunum sem maður myndi annars líta framhjá í hversdagsleikanum. Framandgervingu má ennfremur nota til að fá lesendur til að líta á hlutina á annan hátt en áður.

Hið ókennilega (e. the uncanny) er notað í sama tilgangi og framandgerving en það er hugmynd komin frá Sigmund Freud. Hið ókennilega er notað í þeim tilgangi að valda ótta, ýmist hjá lesanda, persónu eða jafnvel hjá báðum³⁸. Eitt sterkasta dæmið um slíka notkun í verkunum er þegar konan í *Leigjandanum* rennur saman við húsið sem þau Pétur höfðu byggt sér. Hún

³⁷ Baldic, *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*, 125.

³⁸ Freud, *The Uncanny*, 219-222.

rennur bókstaflega saman við húsið en það getur einnig verið að það sýni huglægt ástand hennar. Að hún verði svo tengd húsinu, því sem fer fram inn í því að þau verði ein heild, annað getur ekki verið til án hins. Það sýnir einnig hversu einangraðar húsmæður geta orðið, grónar saman við íbúðina og lifa og hrærast einvörðungu innan veggjanna. Þannig er merking þessa tiltekna verks margræð. Slíkur atburður, að verða að steinsteypu og renna saman við hús, er ókennilegur, óhugnanlegur og veldur lesanda ákveðnum óþægindum við lesturinn. Sama gildir þegar Pétur og leigjandinn renna saman í einn mann. Það er vitanlega óhugsandi að fólk og/eða hlutir geti runnið saman á slíkan hátt en til þess er leikurinn gerður. Með því að skapa furðulegt andrúmsloft vaknar óþægindatilfinning hjá lesanda sem þó reynir að átta sig á merkinu orðanna. Þannig er framandgerving notuð til þess að draga hversdagslegt líf húsmóðurinnar fram í dagsljósið, stundum á óþægilegan og súrrealískan hátt og þannig neyða lesendur til að taka betur eftir því.

Af þessum orsökum er mikilvægt að hafa í huga að notkun tungumálsins í verkunum er slíkt að ekki fari á milli mála að ekkert er sagt að óþörfu. Hvert orð er mikilvægt og hefur dýpri merkingu heldur en lesandi gæti haldið við fyrstu sýn. Stuttar setningar sem oft eru vandlega íhugaðar af persónum sem láta ýmislegt ósagt. Það er eins og höfundur vilji tala undir rós. Yfirleitt eru hlutir gerðir að feimnismáli og mikill vandi verður þegar þarf að segja frá, sbr. tilkomu leigjandans í *Leigjandanum*. Konunni dettur ekki í hug að fara til lögreglunnar eða ræða við manninn og spurja hvaðan hann komi, heldur leyfir honum bara að vera. Og samt má ekki tala um það. Sama á við um aðstæður þeirra hjónakornanna. Þau eru ekki fátæk, en þó ekki rík. Þau eru af millistétt og það var (og er enn) mjög dýrt að byggja. Vegna þess að þau hafa varla efni á því að byggja og flytja er mikil hjálp í peningagjöf leigjandans en það er samt skammarlegt að þiggja slíka gjöf, og því má ekki heldur tala um það.

Með því að skrifa á þann hátt sem Svava gerir, segja fátt og ekki segja allt eru svokallaðar „eyður“ (e. indeterminacy) eða „óræðni“ sköpuð í textanum. Þær eru til þess fallnar að gera textan óræðan og jafnvel gefa lesanda meira rými til að ímynda sér hvernig aðstæðum er háttað o.s.frv. Þær ýta einnig undir hið ókennilega og þannig skapast ákveðin stemning innan verkanna. Sú stemning er til þess fallin að auka enn fremur á framandgervinguna. Þess vegna eru eyðurnar

einnig valdar að því að hversdagsleikinn verður nánast hátíðlegur; framandi. Svava framandgerir nefnilega hið allra hversdagslegasta. Tilgangur þess er að skapa ádeilu á samfélagið.

Eyðurnar má nota til að gefa lesandanum það augnablik sem hann þarf til að hugsa „bíddu, afhverju er þetta svona mikið mál? Er þetta ekki bara sjálfsagður hlutur?“. Þannig er tilganginum einmitt náð; að gefa lesanda ákveðið vald, sem falið er í því að honum er frjálst að túlka, hver á sinn hátt. Slíkar túlkanir byggjast einvörðungu á þeirra eigin upplifunum og kenningum og eru því ekki svo að segja „mataðir“ á hugmyndum þess sem semur verkið. Þegar við sem lesendur látum mata okkur með upplýsingum eða hugmyndum verðum við svipuð og móðirin sem sagt er frá í „Sögu handa börnum“, en sú saga er heldur óhugnanleg. Þar segir frá móður sem forvitin (og óþæg) börn hennar skera úr heilann til að rannsaka og skoða. Undirgefin móðirin er dæmi um kúgaða konu, hún er kúguð af börnum sínum. Barneignir þykja eðlileg framvinda í hjónabandi og eru enn eitt dæmi um kröfur samfélagsins til kvenna um að haga sér á tiltekinn hátt. Af þeim örsökum geta börnin í þessari sögu verið birtingarmynd þess hversu niðurtjörvaðar konur verða eftir að þær eiga börn; þær leggja allt í sölurnar fyrir þau. Börnin eru ástæða þess að konan er heima en ekki útivinnandi, þau eru ástæða þess að hún er föst inni á heimilinu. Konan í þessari sögu fylgir öllu sem tímaritin segja og treystir aldrei á eigið innsæi varðandi barnauppleði. Á þann hátt sjáum við hversu þröngt stakkur þeim er sniðinn af hálfu hinna samfélagslegu staðla. Þær neyðast til að verða að heilalausum uppvakningum til að standa undir kröfum samfélagsins.

7 Lokaorð

Líkt og lesa má hér í þessari ritgerð blasir við að það er enginn hægðarleikur að fjalla um hversdagsleikann, við erum orðin svo samdauna honum að erfitt er að rífa sig lausan; yfirgefa rammann og horfa inn á við á samfélagið sem umlykur okkur.

Svava skrifar út frá eigin reynslu sem kona og fjallar þess vegna um reynsluheim kvenna. Eins hef ég hef sýnt fram á, þá eru persónur í sögunum mjög meðvitaðar um *habitus* hegðun sína og einnig kynhlutverk sín. Þær fylgja hinum samfélagslegu hugmyndum um staðalímyndir til hins ítrasta og það veldur þeim kvíða og óþægindum í samskiptum sínum við aðra og birtist í hegðun þeirra.

Fjarlægð höfundar er áberandi í verkunum, hann fylgist með líkt og fluga á vegg og segir frá. Sögurnar eru, eins og áður sagði, um reynsluheim kvenna, sem í verkum Svövu lýsir því hvernig það er að vera kona á sjöunda áratug 20. aldar.

Eins og hér hefur komið fram í þessari ritgerð þá má segja að sögurnar hennar Svövu eru fyrst og fremst um frelsi og þrána um að losna undan vökulum augum samfélagsins; að konur finni frið frá hnýsni annarra kvenna inni á sínu eigin heimili og verði berskjaldaðar þegar bjóða skuli fólki heim. En rétt eins og rætt var í upphafi þessarar ritgerðar eru orð Aristótelesar (þrátt fyrir að vera frá sjónarhorni karlmanns) hárrétt, skáldskapurinn leitast við að herma eftir raunveruleikanum. Þó er ómögulegt að skapa spánnýjan raunveruleika en með því að herma eftir honum er okkur gert að ganga út úr þeim raunveruleika sem við lifum í og horfum á hann, gagnrýnum augum, í þeim tilgangi að fá nýtt sjónarhorn á hlutina. Með því að miðla reynsluheimi kvenna á sama hátt og Svava gerir, er það gert á vissan hátt í kyrrþey. Líkt og samfélagið kennir að maður eigi ekki að vera frábrugðinn hinum, má ekki tala um það heldur. Með því að draga það fram í dagsbirtuna á sama hátt og Svava gerir eru lesendur knúnir til að veita eigin umhverfi athygli og átta sig á að hversdagurinn er ekki jafn hversdagslegur og sjálfsgæður eins og okkur finnst hann vera.

Heimildir

- Aristóteles. *Um skáldskaparlistina*. Þýð. Kristján Árnason. (Reykjavík. Hið íslenska bókmenntafélag, (1997).
- Baldic, Chris. *Oxford dictionary of literary terms*. Oxford University Press Inc: New York (2004)
- Butler, Judith. *Gender Trouble*. Routledge:Bandaríkin (1990).
- Dagný Kristjánsdóttir, *Íslensk bókmenntasaga, 4.hefti*, Mál og menning: Reykjavík (2006)
- Foucault, Michel, *Dicipline and punish*, fengið á vef <
<https://zulfahmed.files.wordpress.com/2013/12/disciplineandpunish.pdf>> í mars 2017
- Freud, Sigmund. *The Uncanny*. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. The Hogarth Press: London (1925)
- Gestur Guðmundsson, 5. kafli, Viðhald félagslegrar mismununar. *Félagsfræði menntunar -kenningar, hugtök, rannsóknir og sögulegt samhengi*. Skrudda:Reykjavík (2008)
- Halldór Guðmundsson, „Hamhleypur og samgenglar, um tvífarar í bókmenntum“ í Tímariti Máls og menningar:Reykjavík (1990). 3.tölublað
- Helga Kress, *Speglanir*, greinasafn. Háskóli Íslands, rannsóknarstofa í kvennafræðum: Reykjavík, (2000).
- Njörður P Njarðvík *Undir verndarvæng -nokkrar athuganir á Leigjandanum eftir Svövu Jakobsdóttur í Afmælisriti til dr. phil Steingríms J. Þorsteinssonar* 1971 í júlí, bls bls 117-127
- Ussher, Jane M. *Fantasies of Femininity -reframing the boundaries of sex*. Penguin Books: England (1997)
- Salih, Sara. *Routledge Critical Thinkers -essential guides for literary studies*. Taylor & Francis: London (2002)

Sedgwick, Eve Kosofsky. *Between Men, Gender Studies, Gay/Lesbian Studies, Queer Theory*. Fengið á vef:
<http://thowe.pbworks.com/f/sedgwick.between.men0001.pdf> í mars
2017. bls 696-699.

Showalter, Elaine. *Femínísk gagnrýni í auðninni*. Ritið, sérrit: Menningarheimar.
Hugvísindastofnun Háskóla Íslands: Reykjavík (2010).

Svava Jakobsdóttir. *Sögur handa öllum*. Ritsafn. Reykjavík: Forlagið. (2015).

Svava Jakobsdóttir. Ritsafn. Soffía Auður Birgisdóttir sá um formála og ritstjórn.
Forlagið: Reykjavík (1994)

Svava Jakobsdóttir, *Leigjandinn*. JPV Útgáfa: Reykjavík (2004).

Platón. Ritstj. Eyjólfur Kjalar Emilsson. *Ríkið*, 3.útgáfa. Hið íslenska
bókmenntafélag:Reykjavík (2009).